

ZÁPAS LITERATURY STAROSLOVĚNSKÉ A LATINSKÉ

(10. a 11. století)

Uzavřenou periodu v dalším sociálním, politickém a kulturním vývoji tvoří 10. a 11. století. V této době se přesunulo po zániku Velké Moravy těžiště státního i kulturního života natrvalo do Čech, kde se vytvářel silný stát. Spolu s rozvojem státu se likvidovaly zbytky pohanství brzdící rozvoj feudalismu. Tento proces trval po celé 10. a 11. století.

Pro literární život je příznačný zápas tvorby staroslověnské a latinské, v němž byla staroslověnština stále více zatlačována, až ke konci období vůbec zmizela. V tomto dramatickém boji šlo především o staroslověnský bohoslužebný jazyk, ale ve svých důsledcích boj přesahoval oblast náboženskou, neboť v podstatě šlo o celou kulturní orientaci našich předků, o úsilí vytvářet kulturní hodnoty v jazyku srozumitelném lidu a tím připravovat rozvoj literární tvorby v jazyce domácím.

Východiskem kulturního života v 10. a 11. století je svérázné rozvíjení tradice staroslověnské vzdělanosti v Čechách. Základy k tomuto vývoji položilo asi již 9. století, kdy byla část českých kmenů přechodně podrobena Velkomoravské říši, ale k vlastnímu rozvoji došlo po zániku Velké Moravy, kdy se v Čechách zformoval silný státní útvar.

Český stát krystalisoval okolo kmene Čechů, který si podroboval kmeny okolní. Jeho střediskem byl nejprve Levý Hradec, na jeho místo však brzo nastoupil Pražský hrad. I v Čechách bylo upevňování státu podporováno křesťanstvím šířeným shora. První křesťanský kostelík vznikl proto u knížecího sídla na Levém Hradci. Křesťanskými kněžími byl také vychován kníže Václav, který svou politiku opíral o církev. Po násilné smrti (byl zabit roku 929 v důsledku sporů s mladším bratrem Boleslavem) začal být Václav uctíván jako světec a jeho kult se stal oporou vládnoucího rodu.

Sílu a sebevědomí českého státu v 10. století dokazují jeho boje s německou říší, jejíž středisko se přeneslo s novou dynastií založenou Jindřichem I. (919—936) z Bavor do Saska. Válečná výprava krále Jindřicha proti Václavovi (asi 922—929) skončila patrně smírem, ale Václavův nástupce Boleslav I. (929—967) odolával po několik let Jindřichovu nástupci Otovi I. Jeho odboj skončil sice porážkou (950), ale další rozvoj českého státu tím přerušen nebyl. Stát se upevňoval likvidováním přežitků pohanství a centralisováním vládní moci.

V tomto procesu největším zjevem byl Boleslav II. (967—999), který dosáhl roku 973 samostatné církevní organizace založením biskupství v Praze a roku 995 sjednotil zemi tím, že dal vyvraždit mocný rod Slavníkovců. Se založením pražského biskupství přestali Čechové podléhat biskupství řízenskému a byli podřízeni arcibiskupství v Mohuči. Boleslav vytvářel také plánovitě ohniska ideové propagandy v nových kostelech; založil jich přes dvacet. Pro další kulturní život však mělo zvláštní důležitost to, že založil první tři kláštery, ženský u sv. Jiří na Pražském hradě a mužské v Břevnově a na Ostrově u Davle. Kláštery byly tehdy nejen ohnisky vzdělanosti, ale soustřeďoval se v nich také hospodářský pokrok. Tím kláštery vzbuzovaly zájem knížete, neboť mohly přispět k posílení jeho moci.

Zakládání klášterů bylo pak příznačné pro celé 11. a 12. století a mělo podobný hospodářský význam jako od 13. století zakládání měst. První kláštery byly benediktinské (k zmíněným třem klášterům založeným Boleslavem přibýly později benediktinský klášter na Sázavě, v Rajhradě u Brna a v Hradisku u Olomouce), pak vznikaly kláštery premonstrátské (Strahov, Želiv) a cisterciácké (Sedlec u Kutné Hory).

Po Boleslavově smrti se český stát ocitl v dočasné krizi, ale brzo nastal nový vzestup. Jeho vnějším projevem je např. to, že kníže Vratislav (1061—1092) dosáhl roku 1085 pro svou osobu královského titulu.

Je pochopitelné, že při tomto vývoji podmínky kulturního života v Čechách 10. a 11. století byly složitější než na Velké Moravě. Nejen že se v literárním životě odrážela členitější struktura společnosti, ale literárnímu životu dodával dramatickosti zvláště zápas mezi tvorbou staroslověnskou a latinskou. V tomto zápase, jenž byl zároveň bojem o slovanskou bohoslužbu, nešlo arci jen o otázku z našeho hlediska čistě náboženskou, nýbrž šlo o dvojí kulturní a politickou orientaci. Náboženství tehdy absorbovalo vlastně veškerou ideologii a pod náboženskou formou se řešily otázky celé kultury. Byzantská církev z politických důvodů zaváděla až do 9. století u pokřtěných „barbarů“ liturgii v jejich rodné řeči, a tím u nich umožňovala vznik knižní vzdělanosti v mateřštině. Je charakteristické např. už to, že si kníže Václav v mladém věku osvojil znalost slovanského a latinského písma (jak je dosvědčeno legendou) a stejně je příznačné veliké vzdělání jeho bulharského současníka cara Simeona (893 až 927), který byl dokonce i literárně činný. Naproti tomu jejich západní současník císař Oto I. Veliký (936—973) naučil se písmu až v pozdním věku. Tento dvojí postoj k literární vzdělanosti je nepochybně dán dvojí kulturní orientací: byzantská kultura kladla větší důraz na knižní vzdělanost než kultura západní. Proto snad také v pozdějších dobách, kdy v Čechách došlo k definitivnímu odklonu od kultury byzantské, znalost písma u českých knížat a králů byla až do konce 13. století jen výjimečná. Z toho však nesmíme vyvozovat, že v pozdějších staletích došlo k poklesu veškeré vzdělanosti. Výši vzdělanosti nelze totiž obecně měřit jen znalostí nebo neznalostí písma. Západ kladl

na knižní vzdělanost jiné nároky proto, že tam literatura byla jinak začleněna do života než v byzantské kulturní sféře.

Změna v kulturní orientaci, jež se v Čechách projevila potlačováním slovenské bohoslužby a literatury, byla jistě důsledkem mocenských poměrů, jak se při závislosti na německé říši vyvíjely v 10. a 11. století, ale nelze ji nespojovat také s rozdílem dvou fází ve vývoji feudalismu. V kulturní politice Velké Moravy se odráží feudalismus rostoucí na odumírající rodové společnosti, v kulturní politice českého státu feudalismus, který již zvítězil a upevňoval se. Původní tolerance byzantské říše k národním jazykům v bohoslužbě a monopolisace bohoslužebné latiny na západě byly dány nepochybně tím, že se na západě utvářely sociální vztahy jinak než na východě, a proto byla i jejich ideologická nadstavba jiná. Vyspělému feudalismu západnímu lépe vyhovovala kultura latinská, a proto musela zvítězit.

Latina vyhovovala lépe vyhraněnému feudalismu západního pojetí patrně proto, že byla jedním z prostředků podporujících třídní diferenciaci. Latina nesloužila jen k spájení duchovenstva různých národností v jeden šik, ale zároveň to byl jeden z prostředků, které je pomáhaly odlišovat od lidu. K tomuto diferencování duchovních od lidu přispívala nejvíce latina jako jazyk bohoslužebný, neboť kněz, který rozuměl „slovu božímu“ a dovedl s bohem rozmlouvat, nabýval v očích prostého člověka zvláštní výsady proti laikovi. Latina však také podtrhovala to, že kultura duchovních byla oddělena od kultury lidové.

Nositeli kulturního života jsou stále duchovní; přesto se však nedá říci, že by písemnictví naprosto nepočítalo s laiky. Legendy byly např. zčásti vytvářeny s předpokladem, že budou sdělovány i lidu v jeho národním jazyce. Vedle této tvorby, která počítala s duchovním jako s prostředníkem mezi latinským textem a lidem, byly však vytvářeny některé texty českým jazykem přímo pro lid. Byly to vesměs texty potřebné k náboženskému životu, jako modlitby apod. Žily jako ústní slovesnost, neboť nebyly fixovány písmem, nestály však ve stejné rovině s ústní slovesností v užším slova smyslu; i když byly lidu určeny, nebyly vytvářeny lidem samým a neodrážel se v nich lidový život a myšlení lidu. To se odráželo v čisté lidové slovesnosti, která se nám však nedochovala. Můžeme se o ní domnívat, že se v ní ještě ozývaly přežitky pohanství a že se její obraz vcelku sotva lišil od lidové slovesnosti v dobách starších, která již byla charakterisována.

Duchovenstvo mělo ve svých rukou i školství, neboť škola sloužila v první řadě jeho potřebám. Už na počátku 10. století máme zprávu o škole na Budči, kde se učilo latině a církevnímu zpěvu. Po založení biskupství vznikla významná škola při katedrále (biskupském kostele) v Praze. O jejím věhlu svědčí to, že na ní učil též slavný mistr Hubald, který působil předtím v Lutychu a v Paříži, a že mezi jejími žáky nacházíme i cizince. Školy liturgického zpěvu byly nepochybně i při jednotlivých klášteřích, které byly už od svého založení významnými kulturními středisky. Na domácích školách se vedle liturgického

zpěvu sice podávaly i základy jiného vědění, avšak za vyšším vzděláním chodili Čechové za hranice, zvláště do Německa, Francie a Itálie; kronikář Kosmas např. studoval v Lutychu (Liège).

Systém středověkého vyučování se postupně ustálil na tak zvaných sedmi svobodných uměních (septem artes liberales), rozdělených na trivium (= trojcestí), které obsahovalo gramatiku, dialektiku a rétoriku, a kvadrivium (= čtyřcestí), obsahující aritmetiku, geometrii, musiku a astronomii. Ve 12. století při vzniku universit se tato svobodná umění, tvořící jakýsi souhrn obecného vzdělání, stala náplní artistické fakulty, na kterou jakožto na studium nižší navazovalo pak studium theologie jakožto studium nejvyšší.

V klášteřích se také opisovaly knihy a soustřeďovalo umění knižní malby (iluminační), jehož skvělými doklady jsou latinské rukopisy Wolfenbüttelský (okolo roku 1000, obsahuje tak řečenou Gumpoldovu legendu o sv. Václavu)¹ a korunovační evangelistář Vratislavův (tak zvaný Vyšehradský kodex); jemu je příbuzný Svatovítský kodex a další dva kodexy, které se dostaly do Polska, Hnězdenský a Krakovský. Právem tedy můžeme mluvit o české malířské škole.

Souběžně se rozvíjelo i stavitelství, v němž se uplatňoval románský sloh, který je pro raný feudalismus příznačný. Vlastní rozkvět stavitelství je však o něco mladší než rozvoj knižní malby, spadá do 12. a 13. století. Románské výtvarné umění bylo původně určeno vyhraňující se feudální třídě, ale postupně pronikalo i mezi lid, a to souběžně s tím, jak lid opouštěl pohanství. Když se románské umění dostávalo do styku s lidem, ztrácelo svou exkluzivnost a zároveň se v něm zesilovala snaha přibližovat se ke skutečnosti.

Zvláštní postavení duchovenstva v kulturním životě se výrazně projevuje v námětech slovesné tvorby a v jejím hrdinovi: hrdinou je v první řadě světec, tedy postava spjatá s duchovním životem. Protože však duchovenstvo žilo v naprosté závislosti na světských feudálech, hrdina zobrazený jako světec je nositelem zájmů feudální třídy a lidové prvky pronikají do této tvorby jen druhotně.

Na první pohled by se zdálo, že vítězství latinské literatury nad staroslověnskou zpomalilo vývoj literatury k zlidovění. Skutečnost je však složitější. Staroslověnská tvorba byla sice lidu srozumitelná, ale za dané situace nemohla k zlidovění kultury dosud podstatně přispět. Od lidu, který neměl a nemohl mít na literární tvorbě podíl, byla i staroslověnská tvorba oddělena neznalostí písma, takže musela být lidu někým zprostředkována obdobně jako tvorba latinská. Přitom však pozorujeme, že lidové prvky pronikaly do latinské tvorby výrazněji než do tvorby staroslověnské, která se postupem času ocitla v stále větší izolaci. Na druhé straně je však nepochybné, že rozvoj staroslověnské tvorby přispěl k pozdějšímu rychlému rozvoji spisovné češtiny.

¹ Viz dále na str. 53.

V literární tvorbě desátého století má klíčový význam písemnictví staroslověnské, které rozvíjelo kulturní dědictví velkomoravské doby. Latina nabývá ovšem v souvislosti s měnící se politickou situací stále více půdy a staroslověninu ohrožuje. Přesto se však nedá mluvit o inferioritě staroslověnské tvorby.

O kulturní kontinuitě s obdobím velkomoravským svědčí už to, že staroslověnsky byly složeny již nejstarší literární památky samostatně vzniklé na půdě Čech, životy kněžny Ludmily a knížete Václava. Patří k literatuře legendární, neboť Ludmila i Václav byli brzo ozdobeni aureolou mučedníků a světců.

Ze staroslověnské *legendy o svaté Ludmile* máme pohřichu dochován jen výtah, tak zvanou legendu proložní², takže si o její původní podobě nemůžeme udělat jasnou představu. Zato se však v úplnosti dochoval Život svatého Václava, tradičně, ač nepřesně zvaný První staroslověnská legenda o svatém Václavu, který vznikl brzo po Václavově smrti, snad už někdy ve čtyřicátých až šedesátých letech. Tato památka je ze staroslověnské tvorby 10. století nejdůležitější a nejcennější. Je zachována v pozdních opisech ruských a charvátskohlaholském, ale její původní podoba zřetelně proráží pozdějším nánosem.

Podobně jako Život Konstantinův a Život Metodějův není to ještě legenda vyspělého středověku, která by se poutala k některému kostelu nebo poutnímu místu a byla prosycena fantastikou, ale vypravování rázu převážně historického, nepřeplněné dosud legendárními výmysly. Výběr faktů a celý tón skladby zřetelně poukazuje k tomu, že vypravování nesledovalo cíl pouze náboženský, nýbrž že cíl náboženský splýval s cílem politickým. I Život svatého Václava je dílo tendenční — stejně jako Život Konstantinův a Život Metodějův —, jenže zde je tendence spjata především s politikou vládnoucího rodu. Účelem skladby bylo oslavit Václava jako knížete, a tím zároveň oslavit knížecí moc vůbec. Legenda však obsahuje i některé motivy lidové (Václavova štedrost k chudým), které podporují domněnku, že snad nebyla určena výhradně kněžstvu, ale alespoň zčásti počítala i s lidovým publikem. Protože vypravování vzniklo nedlouho po Václavově smrti, je pro nás i významným pramenem historickým.

Po stránce umělecké se Život svatého Václava ostře liší od Života Konstantinova a od Života Metodějova výrazovou i kompoziční prostotou. Tato prostota není však znakem neumělosti ve srovnání s Životem Konstantinovým a Životem Metodějovým. V Životě svatého Václava šlo o jiný záměr. Vypravování je stylisticky velmi dobře zvládnuto a jeho kompozice přes svou prostotu promyšlená. Autor měl velikou slovesnou kulturu a snažil se dosáhnout lapi-

² *Prolog* se nazývala sbírka krátkých životů svatých sestavená podle kalendářního pořádku. Přeneseně se říká prology i jednotlivým legendám z takových sbírek (proložní legendě svato-ludmilské se např. říká Prolog o sv. Ludmile).

dární monumentality. Podobně jako v Životě Konstantinově a Životě Metodějově je zde využito biblických obrátů, avšak v menší míře.

Prostředí, v němž vznikl Život svatého Václava, je charakterisováno tím, že skladba obsahuje ohlasy staroslověnských modliteb při postřížinách; také prosba za spásu Václavovy duše v závěru vypravování má reflexy staroslověnských pohřebních modliteb přeložených z byzantských pramenů a dochovaných v Sinajském euchologiu. To dosvědčuje nejen stáří legendy, ale i liturgickou orientaci jejího skladatele, který byl nejspíše knězem východního ritu.

Ke cti Václavově byly složeny také *liturgické zpěvy*, v nichž je Václav líčen jako zvláštní ochránce chudých. Tento lidový prvek souvisí patrně s tím, že šlo o písně bohoslužebné, kterým naslouchal lid, a které se proto snažily co nejvíce přiblížit představovému světu prostého člověka. Celkové zpracování písní však zřetelně poukazuje k byzantským vzorům. Naproti tomu prostší hlaholské *officium svatého Cyrila a Metoděje* poukazuje k obřadu západnímu. To podává svědectví o vyrovnání mezi obojím obřadem a o složité kulturní situaci v našich zemích v 10. století.

Snad již od poloviny desátého století vznikala pro naše kulturní potřeby i literatura latinská. Na její další rychlý rozvoj působilo zejména zřízení pražského biskupství (973), které mělo latinský ráz. Nejstarší z této tvorby jsou legendární skladby o českých světcích. Některé z nich obsahují i lidové motivy, a to dosvědčuje, že duchovní měli tyto skladby v české podobě sdělovat lidu. Jsou zajímavé i proto, že nám ukazují, jak se v 10. století prolínala tvorba staroslověnská s latinskou. Nejdůležitější latinské legendy, které nazýváme dnes podle jejich prvních slov (incipitů) *Fuit in provincia Boemorum* (Byl v zemi české — o sv. Ludmile) a *Crescente fide christiana* (Když se šířila křesťanská víra — o sv. Václavovi), jsou nepochybně zpracovány podle legend staroslověnských. První z nich má ještě ráz vypravování v podstatě historického, kdežto v druhé se objevují výrazné motivy lidové (Václav je např. líčen jako člověk, který „násilím ani lstí nikomu nic neodebral“, dal bořit věznic a šibenice a osobně vykonával těžké práce při přípravě hostií a vína).

Na sklonku století vznikla významná *Kristiánova legenda* o sv. Václavu a Ludmile, obyčejně zvaná *Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmilae aviae eius* (Život a umučení sv. Václava a jeho babičky sv. Ludmily). Je to rozsáhlé tendenční dílo, psané s vášní a zaujetím, jež vyznívá jako obhajoba staroslověnské vzdělanosti. Tato skladba, neobyčejně vospělá i po stránce uměleckého výrazu, je na výši soudobé latinské prózy evropské. O její datování se dlouho vedly spory.

Byla kladena též do století 12. nebo dokonce až 14. (nejstarší úplné znění je zapsáno v kodexu biskupa Jana z Dražic z doby okolo roku 1340). Do posledních let 10. století se však hlásí svým obsahem a pojetím, nehledíc k tomu, že ji tak datuje i její prolog, v němž se autor

sám označuje jménem Kristián a uvádí, že je příbuzný druhého pražského biskupa, Slavníkovce Vojtěcha.

Z legendy Kristiánovy jsou odvozeny dvě mladší legendy, svatováclavská, začínající slovy *Oriente iam sole* (Když vycházelo již slunce), a *Diffundente sole iustitiae radios* (Když slunce spravedlnosti rozlévalo paprsky), pojatá jako obrana slovanské liturgie. Legenda *Oriente* vznikla již na počátku období vrcholného feudalismu, asi v polovině 13. století, a stará svatováclavská látka je v ní propracována do šíře. Václav je pojat nejen jako feudální vládce, ale i jako ochránce a osvoboditel českého národa³.

U všech zmíněných latinských legend je charakteristickým znakem jejich aktuálnost, totiž sepětí s problémem slovanské bohoslužby, který byl tehdy hlavní otázkou kulturního života. Slovanskou bohoslužbu bránila také nějaká nedochovaná památka citovaná Kosmou jako *privilegium Moraviensis ecclesiae* (privilegium církve moravské).

*

Pro vývoj literatury v jedenáctém století je příznačné, že se staroslověnská vzdělanost za stále sílící konkurence latiny dostává do stagnace. Zatím co latinská tvorba je oficiální a stále jí přibývá, literatura staroslověnská je zatlačována na okraj. Přitom se však snažila vyrovnat s latinskou kulturou překládáním z latiny, a to je svědectvím její houževnatosti i životnosti.

K literatuře skládané staroslověnsky patří především *Kniha o rodu a utrpení svatého knížete Václava*, tak zvaná Druhá staroslověnská legenda o svatém Václavu. Vznikla podle proslulé latinské legendy, kterou složil asi roku 975 mantovský biskup Gumpold pro německého císaře Otu II. Je to kompilace, v níž skladatel Gumpoldovo vyprávění upravil a doplnil podle domácí tradice. Pokud jde o stránku uměleckou, lze v této legendě rozpoznat dvě vrstvy: v partiích přeložených z Gumpolda se překladatel snažil napodobit umělý sloh originálu, naproti tomu jeho vlastní vložky jsou psány slohem daleko prostším. Legenda se dochovala jenom v pozdním porušeném přepise, který setřel původní jazykovou podobu a vnesl do textu mnoho chyb. Zdá se však, že původní překlad vystihl těžký a bohatý sloh předlohy celkem úspěšně a že chyby kazící text vznikly teprve při přepisování.

Ve srovnání s prostou monumentalitou Života svatého Václava, zobrazujícího světce zkratkou vycházející z reality, Gumpoldova legenda je typem středověkého vypravování, jež uchvacovalo čtenáře množstvím zázraků. Nové pojetí světce bylo pro dobu typické, neboť s upevňováním feudalismu se vy-

³ Legenda *Diffundente sole* se dříve pokládala za skladbu pocházející již z 10. století a považovala se pak za jednu z předloh legendy Kristiánovy (která se ovšem kladla až do doby pozdější).

tvořil nový typ světce a nový způsob jeho zobrazení, v němž nabyly vrchu prvky fantastické. Tato záliba ve fantastice vystupuje zvláště nápadně v staroslověnském překladu apokryfního *Nikodémova evangelia*⁴, který však po literární stránce nemá valné ceny.

Z latiny byl do staroslověnštiny přeložen také *Život svatého Benedikta*⁵ a homilie Řehoře Velikého *Besědy na evangelie*⁶. Z této doby je též zlomek nešporních modliteb⁷ a velkopátečního officia, přeložených podle východního ritu z řečtiny, tak řečené *Pražské hlaholské zlomky*. Vedle Kyjevských listů je to jediná staroslověnská památka českého původu, jejíž zbytky se dochovaly v původní podobě. Památka je důkazem toho, že se u nás užívalo východní liturgie ještě v 11. století. Její jazyk vykazuje ve srovnání s Kyjevskými listy větší počet bohemismů, které svědčí o tom, že na staroslověnštinu působil domácí mluvený jazyk. Podobných textů sloužících liturgickým potřebám byl nepochybně větší počet, ale po zániku staroslověnské bohoslužby byly ničeny jako nepotřebné.

Rukopis Pražských zlomků je napsán na pergamenu, s něhož bylo seškrabáno původní písmo. Toto písmo bylo rovněž hlaholské, ale nepodařilo se je dosud rozluštit. V každém případě však už to, že Pražské zlomky jsou palimpsest (= rukopis, na němž původní písmo bylo odstraněno a nové napsáno) se staroslověnským podkladem, dosvědčuje, že zásoba staroslověnských textů u nás byla značná a že se starší texty nahrazovaly texty modernějšími.

Pražské hlaholské zlomky byly snad pořízeny pro potřeby Sázavského kláštera, v němž se na české půdě nejdéle udržela staroslověnská liturgie a vzdělanost. Klášter založený roku 1032 je zajímavý i tím, že je to klášter soukromého nadání (založila jej rodina prvního opata Prokopa) a jeho osudy nám ukazují, jak těsně souvisela otázka staroslověnské liturgie u nás s politickou situací. Je příznačné, že slovanský obřad v tomto klášteře podporovali panovníci vždycky v letech, kdy se zesilovala snaha o samostatnou českou politiku a když rostlo sebevědomí českého státu. Činnost slovanských mnichů byla dočasně přerušena v padesátých letech a definitivně jim byl klášter odňat roku 1097, kdy byli vyhnáni a na jejich místo dosazeni mniši latinského obřadu. Tím se

⁴ *Apokryfy* byly literární projevy s látkou z náboženského podání, hlavně biblického, které církev vylučovala z oficiálního užívání (na rozdíl od Písma a legend). Bývaly proto ukrývány (odtud také název: řecké *apokryfos* = zatajovaná kniha). Někdy se užívá pro tato vyprávění také ne zcela přesně název legenda (např. apokryf o Jidášii || legenda o Jidášii, srov. dále na str. 98). V širším slova smyslu slovo apokryf znamená vůbec nepravdivý nebo podvržený spis bez ohledu na obsah. — *Nikodémovo evangelium* vypravovalo o posledních chvílích Kristova života a o jeho sestoupení do pekla. Jako jeden z nejoblíbenějších středověkých spisů bylo později přeloženo i do češtiny.

⁵ *Zájem o sv. BENEDIKTA z NURSIE* (6. století) byl živý, protože šlo o zakladatele mnišského řádu známého i u nás.

⁶ *Homilie* jsou výklady biblických textů ve formě kázání. — Papež ŘEHOŘ VELIKÝ (* okolo 540, papež v letech 590–604) měl zvláštní význam pro vytvoření středověké církevní ideologie a kultury; s jeho jménem je spjat gregoriánský ritus a gregoriánský církevní chorál (církevní jednohlasý zpěv). Jeho spisy jsou prostoupeny vírou v zázračno.

⁷ *Nešpory* jsou večerní kněžské hodinky (z lat. *vesperae* = večerní hodinky).

skončila staroslověnská bohoslužba a také staroslověnská spisovatelská činnost u nás.

V Sázavském klášteře byla literární činnost nepochybně značně rozvíjena. Ještě po rozkolu (schismatu) mezi východní a západní církví, ke kterému došlo roku 1054, udržoval klášter styky i s východní slovanskou oblastí, jak je vidět na příklad z toho, že zde byl roku 1095 zasvěcen jeden oltář ruským mučedníkům Borisu a Glěbovi, kanonizovaným ve východní církvi až po schismatu. O stycích s východem svědčí i to, že u nás byla známa cyrilice. Užívání tohoto mladšího slovanského písma, které tehdy na východě již převažovalo nad hlaholicí, dokládají zvláště přípisky k latinskému martyrologiu (sbírce životů mučedníků), tak zvané *Rajhradské glosy*⁸. Rukopis, v němž jsou dochovány, patřil v druhé polovině 11. století asi Sázavskému klášteři.

Do kláštera se dostaly asi i některé literární památky ruského původu, zejména tak zvaný *Remešský evangelistář*. Jeho první část, sahající svým vznikem asi do 11. století, je cyrilská. Rukopis byl později chován v Emauzském klášteře a tam byla ke konci 14. století připsána jeho druhá část, hlaholská. O cyrilské části se tehdy věřilo, že je autografem sv. Prokopa.

O zakladateli Sázavského kláštera sv. Prokopu vznikla brzo po roku 1200 latinská legenda vyznívající jako obrana slovanských mnichů. Tato tak řečená *Vita minor*, Menší život, začínající slovy „Fuit itaque beatus abbas Procopius natione Bohemus“ (Byl blahoslavený opat Prokop, rodem Čech), je psána kultivovanou latinou podle vzoru latinské legendy o sv. Benediktovi. Je možno, že jejím podkladem byla nějaká starší legenda sepsaná v Sázavském klášteře původně staroslověnsky, ale jistě nebyla přímou předlohou. O Menší život se opírají všechny další svatoprokopské legendy, které vznikly v pozdějších stoletích. Z nich je nejdůležitější *Vita maior*, Větší život, začínající slovy „Beatus igitur Procopius“ (Tedy blahoslavený Prokop); vznikla ve 14. století a stala se pramenem české veršované legendy z doby Karlovy.

Tradice staroslověnského spisovného jazyka trvala i po zrušení slovanské bohoslužby v Sázavském klášteře, jak je vidět z dvojích glos, které jsou latinkou zapsány v latinských rukopisech a obsahují vedle prvků českých i prvky staroslověnské; jsou to tak řečené *Videňské glosy* (neboli *Jagičovy*, v evangeliu Matoušově a Markově) a *Svatořehořské glosy* (v dialozích Řehoře Velikého). Pocházejí buď ze sklonku 11., nebo ze začátku 12. století a jsou zvláště zajímavé proto, že si podle nich můžeme představit, jak staroslověnská knižní vzdělanost působila na formující se spisovnou češtinu. Ve srovnání s Pražskými zlomky, které jsou typem staroslověnské památky s některými bohemismy, obojí tyto glosy jsou svým celkovým rázem památky již české s nemnohými prvky staroslověnskými, tak zvanými paleoslovenismy (v Jagičových glosách je jich

⁸ *Glosa* je výklad nebo překlad nějakého slova nebo věty (u nás obvyklej v latinském textu); vepsána je buď mezi řádky (glosa meziřádková — interlineární), nebo na okraji (in margine — glosa marginální).

o něco více než v Svatořehořských). Dosvědčují tak ve srovnání s Pražskými hlaholskými zlomky další postupné počestňování staroslověnštiny. Toto počestňování bylo způsobeno patrně tím, že se živá čeština stále více odlišovala od ustrnulé liturgické církevní slovanštiny a potřeba srozumitelnosti si vynucovala stále větší zřetel k mluvenému jazyku. Zde mělo nepochybně významný podíl i to, že pěstitelé církevněslovanské literatury u nás v 10. a 11. století byli Čechové. Obojí glosy jsou dokladem souvislosti vznikajícího českého písemnictví s písemnictvím staroslověnským.

Období staroslověnské vzdělanosti přečkala v počestně podobě píseň *Hospodine, pomiluj ny* (= smiluj se nad námi), která vznikla asi v době, kdy staroslověnština zápasila s latinou přijímajíc do sebe české prvky. První zmínka o ní je u Kosmy k roku 1055, ale její vznik lze klást zpět až do století 10. Pro jazykovou podobu staroslověnštiny s češtinou (píseň se lišila od češtiny vlastně jen v několika slovech) byla patrně velmi brzo pocitována jako útvar domácí, a poněvadž byla písní neliturgickou, stala se lidovou. To ji snad také zachránilo před zapomenutím po zániku slovanské liturgie. Bývala pak zpívána při slavnostních příležitostech (vjezd knížat a biskupů) a Karel IV. ji nařídil zpívat při korunovaci.

Nejstarší dochovaný zápis písně je až z osmdesátých let 14. století, ale to nemluví proti její starobylosti; pozdní zápis je naopak důkazem toho, že šlo o píseň živou a obecně známou, kterou nebylo třeba zapisovat, neboť byla v oběhu a žila v ústech lidu. Tradice ji připisovala sv. Vojtěchu.⁹ I když samo autorství Vojtěchovo nelze dokázat, je velmi pravděpodobné, že píseň vznikla v jeho blízkosti. Do nejstarších dob se hlásí nejen slovníkovými archaismy, ale i obsahem svých proseb za úrodu a mír, v nichž se odráží okruh zájmů a představ zemědělce, i prostou formou nerýmovaného verše a výrazovou stručností.¹⁰ Proto bývá nikoli nepřipadně přirovnávána k prostým románským rotundám. Její recitativní nápěv je odvozen z invokace *Kyrie eleison* zpívané v litanii¹¹.

Píseň se těšila u našich předků veliké úctě; zpívala se při oficiálních příležitostech i jako píseň válečná (roku 1260 v bitvě u Kressenbrunnu, roku 1278 na Moravském poli) a ve 14. století byla obdařena odpustky. Na sklonku 14. století jí dokonce věnoval nějaký učený břevnovský benediktin — snad Jan z Holešova — latinské pojednání, jaké bylo v oné době obvyklé pro latinské

⁹ Sv. VOJTĚCH (956—997) pocházel z mocného rodu Slavníkovců, který byl vyvražděn roku 995 Boleslavem II. Po Dětmarovi se stal roku 982 pražským biskupem jako první biskup českého původu. Vzdělán v zahraničí (Magdeburg), byl osobou světového rozhledu. Usilovně bojoval s přežitky pohanství a rozvinul za hranicemi misijní činnost (Uhry, Prusko). Zemřel na misijní cestě v Prusku, pochován byl v arcibiskupské katedrále v polském Hnězdně.

¹⁰ Píseň se skládá z pouhých osmi veršů.

¹¹ *Invokace* = zvolání (při modlitbě); *Kyrie eleison* (řec.) = Pane, smiluj se; *litanie* je prosebná modlitba upravená tak, že se střídá řada proseb s invokací stále opakovanou, při čemž prosby pronáší kněz a invokaci věřící.

písně. Dával ji zpívat i Hus při svých kázáních. O její oblibě svědčí i citování v epické skladbě Vévoda Arnošt z druhé poloviny 14. století, kde se vypráví, že vévoda se svou družinou za pobytu v Konstantinopoli vyplul na moře za jejího zpěvu.

Snad souvisí s českým prostředím i nejstarší dochovaná polská duchovní píseň *Bogurodzica Dziewica*, připisovaná starou tradicí rovněž Vojtěchovi. Je staroslověnského původu české redakce a vedle toho obsahuje některé bohemismy mladšího původu. V každém případě je dokladem těsných kulturních styků s Polskem, jakož i toho, že i v Polsku trvala církevněslovanská tradice ještě v 11. století.

Na staroslověnskou tradici navázal ještě ve 14. století Karel IV., když založil proslulý Emauzský klášter se slovanskou bohoslužbou (1347). Jádro mnichů, kterými byl klášter osazen, tvořili charvátští benediktiáni, kteří se však brzo sžili s českým prostředím. Klášter byl pak doplňován mnichy českými, a tak v něm vznikly i památky psané sice hlaholským písmem, ale česky (hlaholská bible, dokončená roku 1416). Z literární činnosti Emauzského kláštera pronikly pak některé církevněslovanské výrazy do soudobé spisovné češtiny. Staroslověnské tradice se dovolávalo i husitství a nezapomínali na ni ani pozdější kronikáři.

Souběžně s ústupem staroslověnské literární tvorby se rozrůstalo v 11. století písemnictví latinské. Lze v něm rozeznávat dvě větve; jedna je rázu receptivního a spokojuje se s přepisováním hotových výtvorů cizích, kdežto druhá usiluje o slovesný projev původní. První větev je v naprosté kvantitativní převaze, vývojově je však důležitější větev druhá.

Rozvoj receptivní literatury vyplýval z praktických potřeb duchovenstva, pro něž byly nejen dováženy, ale i opisovány v klášterních písařských dílnách (skriptoriích) především bohoslužebné a bohovědné texty. Podobně receptivního rázu byla ovšem i značná část literatury staroslověnské (např. bohoslužebné knihy), ale pro další rozvoj naší kultury byl mezi receptivní literaturou latinskou a staroslověnskou zásadní rozdíl v tom, že tvorba staroslověnská podněcovala k samostatné tvůrčí činnosti v domácím jazyce a vytvářela pro ni přímo předpoklady. Tuto funkci ovšem latinská literatura mít nemohla.

O povaze latinské receptivní literatury si můžeme udělat obraz z dochovaných zbytků klášterních a kapitulních knihoven. Její tematické rozpětí a druhové bohatství (liturgické knihy, sbírky církevních zpěvů, kázání a spisy církevních autorit) dosvědčuje dobrý rozhled tehdejších duchovních po zahraniční literární produkci a jejich snahu po intenzivním kulturním životě. Tato receptivní literatura měla však i nepřímý význam pro další rozvoj původní domácí tvorby psané latinsky, neboť se její četbou zvyšovala náročnost kněžského čtenářstva na literární projev, a to se nutně projeвило i v pokusech o domácí latinské písemnictví.

Původní literární tvořivost představují literární druhy pěstované již dříve, *legendy* (srov. uvedenou již legendu o sv. Prokopu) a *kázání*, avšak vedle této náboženské literatury začíná se uplatňovat latina i v oblasti světské. Tento proces je začátkem nového literárního rozvoje, neboť tvoří první stupeň k vývoji laické latinské literatury v pozdějších staletích.

Nejdříve probíhá v oblasti právní, v níž se stýkaly a do jisté míry propustovaly zájmy světských feudálů se zájmy duchovních. K tomu ještě přístupovalo zvláštní postavení duchovenstva v administrativně právní oblasti. Duchovenstvo jako nejvzdělanější vrstva tehdejší společnosti uplatňovalo se totiž ve funkci úředníků a písařů (notářů), a to stejně v kancelářích biskupských jako panovnických. Administrativně právní písemnosti této doby užívaly u nás ovšem výhradně latiny, ale pronikaly do nich domácí právní termíny, zejména tam, kde latina nemohla vystihnout naše instituce (např. názvy poplatků).

Právní literatura je zastoupena — nehledíme-li k listinám, jako byla např. zakládací listina kapituly litoměřické z roku 1057 — významnou památkou *Decreta Bracislai* (Nařízení Břetislavova). Tato nařízení vyhlásil Břetislav I. za své polské výpravy ve Hnězdně roku 1039 u příležitosti vyzdvižení ostatků sv. Vojtěcha. Odřiká se v nich jménem všech Čechů pohanských zlořádů, proti kterým Vojtěch bojoval ve vlasti, a tím svá nařízení opírá o světcovu autoritu a sankcionuje. Nařízení dokumentují jednotu mezi zájmy církve a státu. Jejich účelem bylo podepřít feudální vztahy a čelit lidovým povstáním, jaká právě tehdy propukla v Polsku a mezi Polabskými Slovy. Neznáme je však v původní podobě, nýbrž ve znění, jaké nám dochovala kronika Kosmova.

Zdá se, že do 11. století můžeme klást i první náběhy k soustavnější práci dějepisné. Protože již dříve našimi legendami pronikal zájem o historické události (v legendě Kristiánově z konce 10. století je dokonce věnována pozornost celým českým dějinám), lze soudit, že neutichl ani nyní a že existovaly již nějaké *anály*¹² při kostele sv. Víta v Praze. Bez dlouhé tradice historického zájmu bychom totiž sotva pochopili to, že se náhle objevil veliký zjev kronikáře Kosmy na počátku 12. století.

V literárním procesu 11. století hrála nepochybně významnou úlohu ústní slovesnost, ale nemáme po ní přímých stop. Její obraz se asi nelišil podstatně od tvorby, o které bylo pojednáno výše, a to proto, že se mezi lidem namnoze udržovaly přežitky pohanství.

O staroslověnské vzdělanosti v Čechách stručně poučuje Josef Vašica, *Slovanská bohoslužba v českých zemích*, 1940; podrobnější přehled základní problematiky podává po-

¹² *Anály* jsou historické zápisy mechanicky řaděné podle roků a zapisované bez vnitřní souvislosti.

smrtně vydané dílo Miloše Weingarta, Československý typ cirkevnej slovančiny, Bratislava 1949; tam i přehled literatury, sahající až do roku vydání.

Nejdůležitější vydání staroslověnských textů vzniklých v Čechách pořídil Josef Vajs ve Sborníku staroslověnských literárních památek o sv. Václavu a sv. Lidmile, 1929. — Rekonstruovaný Život svatého Václava vydal Miloš Weingart ve Svatováclavském sborníku I, 1934. K tomu viz kritiku Bohuslava Havránka, ČMM 59, 1935. — V českém překladu Josefa Vašici jsou obě svatováclavské legendy a liturgické zpěvy ke cti sv. Václava ve sborníku Na úsvitu křesťanství, 1942. — Do Výboru ČSAV je ve Vašicově překladu zařazen Život svatého Václava.

Nejstarší latinské legendy o sv. Václavu a sv. Ludmile vydal posledně Václav Chaloupecký ve Svatováclavském sborníku II, 2, 1939; vydání je doprovázeno studiemi. — Legendy *Fuit*, *Crescente fide* a *Oriente iam sole* byly vydány v českých překladech Bohumila Ryby a Jaroslava Ludvíkovského ve sborníku Na úsvitu křesťanství, 1942; tam i bibliografie. (Novější literaturu uvádíme níže při Kristiánovi.) — Ve Výboru ČSAV jsou v Rybově a Ludvíkovského překladech ukázky z legend *Fuit*, *Oriente* a *Diffundente*.

Kristiánovu legendu vydal nejlépe Josef Pekař ve spise *Die Wenzels- und Ludmila-legenden und die Echtheit Kristians*, 1906. Do češtiny byla přeložena několikrát: Josefem Truhlářem (při vydání latinského textu v FRB I, 1873), Antonínem Střížem (samostatně jako Život a umučení sv. Václava a báby jeho sv. Ludmily, 1921, 3. vydání 1941) a nejnověji Jaroslavem Ludvíkovským (ve sborníku Na úsvitu křesťanství, 1942). — O její dataci psal podrobně Rudolf Urbánek, *Legenda tzv. Kristiána ve vývoji předhusitských legend ludmilských i václavských a její autor*, 1947—1948 (dva díly); tam je v rejstříku i bibliografie. Ludvíkovský odmítl jeho vývody a potvrdil dataci legendy do 10. století v článku *O Kristiána II*, *Naše věda* 27, 1950; srov. též jeho článek *Rytmičké klausule Kristiánovy legendy a otázka jejího datování*, LF 75, 1951. Souhrnně zpracoval Ludvíkovský celou problematiku kristiánovské otázky v článku *Crescente fide*, *Gumpold a Kristián*, *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university* III, D 1, 1955. Srov. též jeho studie *Václavská legenda XIII. století „Ut annuncietur“*, její poměr k legendě „*Oriente*“ a otázka autorství, LF 3 (78), 1955, a *Nově zjištěný rukopis legendy Crescente fide a jeho význam pro datování Kristiána*, LF 6 (81), 1958. — Ukázky z legendy v překladu Ludvíkovského přináší též Výbor ČSAV.

O Rajhradských glosách pojednal Karel Horálek, *Rajhradské Martyrologium Adonis a otázka české cyrilice*, LF 66, 1939. Pochybnost o jejich pravosti vznesl František Ryšánek v článku *Kyrilské a jiné přípisky v rajhradském Martyrologiu Adově* — *padělký Hankovy*, LF 1(76), 1953 (zde uvedena podrobně ostatní literatura). Proti Ryšánkovi je hájí Miroslav Flodr v článku *Paleografické poznámky k rajhradskému rukopisu Adova Martyrologia*, ČMM 75, 1956.

Legendami svatoprokopskými se nejpodrobněji zabývali Václav Chaloupecký a Bohumil Ryba, *Středověké legendy prokopské*, 1953; zde je i vydání latinských textů a bibliografie. V Rybově překladu přináší *Menší život* sborník *Na úsvitu křesťanství*, 1942 (pod titulem *Život svatého Prokopa*).

O Jagičových a Svatořehořských glosách psal František Trávníček, *Glosy Jagičovy a svatořehořské* (Vajsův sborník, *Slovanské studie*, 1948), a Miloš Weingart, *Československý typ cirkevnej slovančiny*, Bratislava 1949 (tam i literatura).

O písni *Hospodine, pomiluj ny* pojednali: Zdeněk Nejedlý, *Dějiny husitského zpěvu I*, 1954; Antonín Škarka, *Nejstarší česká duchovní lyrika*, 1949 (zde i bibliografie).

Český příspěvek k základací listině kapituly litoměřické je ve Výboru ČSAV.— O právních historických pramenech psali: Jaromír Čelakovský, Povšechné české dějiny právní, 1913 až 1920; František Čáda, Povšechné právní dějiny československé od nejstarších dob do doby husitské I, 1947. Marxistické pojetí přináší práce Václava Vaněčka, Krátké dějiny státu a práva v Československu, 1955.